

EWA BORKOWSKA-BAGIEŃSKA (Poznań)

***Zbiór Praw Sądowych* Andrzeja Zamoyskiego w nauce XX wieku**

Zbiór Praw Sądowych Andrzeja Zamoyskiego, mimo znacznego zainteresowania nauki epoką, w której powstał i pokaźnej bibliografii prac dotyczących samego dzieła, nie doczekał się jeszcze wyczerpującej monografii jako pomnik polskiej myśli prawniczej, społecznej i politycznej¹. Utrwalona przez historiografię XIX w. nie najlepsza opinia o projekcie kodyfikacji², wobec znacznego postępu wiedzy o polskim oświeceniu, uległa ostatnio pewnej poprawie. Nie jest to jednak opinia wynikła z gruntownych badań nad samym dziełem, lecz, jak się wydaje, z pogłębienia znajomości epoki, zwłaszcza dostrzeżenia niejednolitego ideowo i kompromisowego charakteru reform początków czasów stanisławowskich.

Opracowanie niniejsze ma na celu przedstawienie nie tyle stanu wiedzy o *Zbiorze Praw*, co rozwoju i kierunków zainteresowania dziełem oraz poglądów i polemik w nauce historycznej XX w. Przedmiotem zainteresowania są więc głównie prace poświęcone specjalnie *Zbiorowi*, również wydawnictwa źródłowe z pracami kodyfikacyjnymi związane, choć oczywiście nie sposób pominąć ważniejszych opinii i ocen wypowiedzianych okazjonalnie przez wybitnych znawców oświecenia oraz twórców opracowań syntetycznych. Zwłaszcza te ostatnie, podsumowując wyniki badań szczegółowych, ze względu na szeroki zasięg oddziaływania utrwalają najsilniej opinie w świadomości historycznej, ale i inspirują do podejmowania badań szczegółowych.

Dla przejrzystości wywodów przyjęto w opracowaniu sposób prezen-

¹ Na potrzebę podjęcia badań nad zawartością prawną *Zbioru Praw*, szczególnie jego prawem karnym, zwrócili ostatnio uwagę S. Salmonowicz i Z. Zdrójkowski, *Uwagi o programie badań nad historią prawa karnego w Polsce*, Krakowskie Studia Prawnicze, R. XIV (1981), s. 9.

² Krytyczną ocenę poglądów historiografii XIX w. na *Zbiór* dał J. Bardach w rozprawie *Zbiór Praw Andrzeja Zamoyskiego w nauce XIX wieku*, w: *Wiek XVIII, Polska i świat*, Warszawa 1974.

tacji materiału, polegający na wyodrębnieniu dwóch podokresów zainteresowań nauki *Zbiorem Praw*: pierwszy to lata od początków XX w. do 1945 r., drugi stanowią lata 1946-1982. W ramach tych okresów, przedstawione zostały kolejno monografie dotyczące *Zbioru Praw*, wydawnictwa źródłowe oraz opinie zawarte w pracach okazjonalnie dotyczących projektu, syntezach i podręcznikach akademickich.

W początkach XX w. i w Drugiej Rzeczypospolitej, ukazało się drukiem kilka prac poświęconych *Zbiorowi Praw Sądowych*. Przyczyn jego upadku dotyczyły prace W. Smoleńskiego i M. Bobrzyńskiego³, „zawartości społecznej” — prace M. Handelsmana, W. Hejnosza i M. Tarnawskiego⁴, o przebiegu prac kodyfikacyjnych pisali A. Skalkowski i K. Adolphowa⁵. Zawartość prawną projektu analizowali S. Borowski, oraz w pracach nie poświęconych specjalnie *Zbiorowi*, F. K. Fierich i J. Kelles-Krauzówna⁶. Grono twórców *Zbioru Praw* nie było przedmiotem zainteresowania biografistyki, szeroko przecież uprawianej w nauce historycznej pierwszej połowy XX w. Nurt biograficzny reprezentowała tylko praca A. Skalkowskiego o J. Wybickim, związana z nowym wydaniem jego pamiątek⁷. Problematyce źródeł związanych z próbą kodyfikacji, poświęcony był artykuł W. Konopczyńskiego o zaginionym archiwum A. Zamoyskiego⁸.

Niewielki szkic W. Smoleńskiego, historyka warszawskiego reprezentującego lewe skrzydło nurtu pozytywistycznego, *Przyczyny upadku projektu kodeksu Zamoyskiego*, ogłoszony w 1901 r.⁹, zawiera oparte na dzienniku sejmu 1780 r. omówienie posiedzenia, na którym dokonano od-

³ W. Smoleński, *Przyczyny upadku projektu kodeksu Zamoyskiego*, w: *Pisma* t. I, Kraków 1901; M. Bobrzyński, *Zbiór Praw Andrzeja Zamoyskiego*, opublikowany po raz pierwszy w 1875 r., przedrukowany został w: *Szkice i studia historyczne*, t. II, Kraków 1822.

⁴ M. Handelsman, *Zbiór praw sądowych Jędrzeja Zamoyskiego zasady społeczne*, Teka Zamoyska nr 4, Zamość 1919; W. Hejnosz, *Stanowisko prawne ludności wieśniaczej w Zbiorze praw sądowych A. Zamoyskiego*, Roczn. Dziejów Społ. i Gosp., t. V, 1936; M. Tarnawski, *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*, Lwów 1916.

⁵ A. Skalkowski, *Biskup Szembek a kodeks Zamoyskiego*, w: *Fragmenty*, Poznań 1928; K. Adolphowa, *Szlachta litewska wobec Zbioru praw Andrzeja Zamoyskiego*, Księga Koła Historyków USB, Wilno 1933.

⁶ S. Borowski, *Projekt noweli wekslowej Andrzeja Zamoyskiego z 1778 r.*, Warszawa 1926; F. K. Fierich, *Prawo wekslowe w Polsce na podstawie konstytucji sejmowych 1775, 1776, 1778 i 1780*, Kraków 1908; J. Kelles-Krauzówna, *Opieka nad małoletnimi sierotami w projektach do kodeksu Stanisława Augusta*, Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, t. I, Lwów 1928.

⁷ J. Wybicki, *Życie moje oraz wspomnienie o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich*, oprac. A. Skalkowski, Kraków 1927.

⁸ W. Konopczyński, *Zaginione archiwum Andrzeja Zamoyskiego*, Przegl. Hist., t. XVI, 1913.

⁹ Zob. przyp. 3.

rzucenia projektu. W. Smoleński polemizował z utrwalonym w nauce XIX w. poglądem, widzącym w obaleniu *Zbioru* „objaw moralnego zwyrodnienia społeczeństwa”, jak pisał T. Korzon. Powołując się na źródła rosyjskie i negatywne wobec *Zbioru Praw* stanowisko dworu petersburskiego, Smoleński stwierdzał, że nie negując zachowawczości sejmu „niepodobna lekceważyć presji, jakiej doświadczył projekt ze strony Rosji” (s. 377).

Podobną, a nawet ostrzej sformułowaną opinię w kwestii przyczyn odrzucenia *Zbioru Praw*, wyraził W. Smoleński w artykule *Rosja a sprawa włościańska w Polsce*¹⁰, widząc w sprzeciwie Stackelberga wobec projektu nie tylko racje polityczne, ale i niechęć do proponowanych przez Zamoyskiego reform włościańskich, niebezpiecznych dla Rosji. Charakterystyczna dla postawy ideowej W. Smoleńskiego, jest krytyczna ocena regulacji prawnej położenia Żydów w *Zbiorze*¹¹ oraz wyrażona w wydany w 1891 r. *Przewrocie umysłowym w Polsce w wieku XVIII* opinia o znaczeniu projektu dla emancypacji społeczeństwa polskiego spod przewagi duchowieństwa i Rzymu (s. 297).

Jedyna w pierwszym okresie książka poświęcona wyłącznie *Zbiorowi* to ks. M. Tarnawskiego *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta* (wyd. w 1916 r. we Lwowie). Praca oparta na najszerszej dotąd bazie źródłowej¹², przedstawia stosunek Polski do Kościoła, analizując przepisy *Zbioru* dotyczące stosunku państwa do religii katolickiej, Stolicy Apostolskiej, zakonów, sądów i dóbr kościelnych. Analizy te, szczególnie krytyczne wobec przepisów o sądach, zakonach i majątkach ziemskich Kościoła, w powiązaniu z przebiegiem społecznej dyskusji nad *Zbiorem* i tendencjami polityki kościelnej w państwach sąsiednich, doprowadziły Autora do błędnego twierdzenia, że *Zbiór Praw Sądowych* całkowicie „w duchu teorii o państwie policyjnym” zmienić miał stosunek Rzeczypospolitej do Kościoła katolickiego. Najważniejszą wartością pracy M. Tarnawskiego są ustalenia roli nuncjusza papieskiego w Warszawie Archettiego oraz Stolicy Apostolskiej w dziele odrzucenia projektu przez sejm 1780 r. Tarnawski skrupulatnie, na podstawie nie wykorzystanych dotąd źródeł watykańskich, przedstawił zabiegi nuncjusza w Polsce oraz politykę Rzymu, jednoznacznie niechętną *Zbiorowi*. Konkluzja przyczyn upadku projektu, jaką wywiódł, stwierdzała, że nie postanowienia antykościelne *Zbioru* były przyczyną jego odrzucenia, „bo te zapewniały szlachcie zwycięstwo nad duchowieństwem o które walczyła” (s. 210). Zdaniem Tarnawskiego, upadek projektu spowodowany był konserwatyzmem szlachty, szczegól-

¹⁰ *Studia historyczne*, Warszawa 1925.

¹¹ *Stan i sprawa Żydów polskich w XVIII w.*, w: *Pisma historyczne*, t. II, Kraków 1901.

¹² M. Tarnawski poza archiwaliai watykańskimi, wykorzystał cztery, spośród pięciu zachowanych współczesnych broszur polemicznych wobec *Zbioru*.

nie w sprawie chłopskiej, niechęcią Litwy i Rosji oraz brakiem jego poparcia przez określoną grupę społeczną czy zawodową.

Z surową krytyką pracy Tarnawskiego wystąpił na łamach „Kwartalnika Historycznego” E. Kipa¹³, przedstawiając długą i w większości zasadną listę krytycznych uwag i zarzutów. O ile jednak z zarzutami Kipy „nieobeznania z epoką i nieprzeprowadzenia własnych studiów nad sytuacją społeczną i polityczną XVIII w.” czy „niewychodzenia poza Dutkiewicza w znajomości prawa polskiego” (s. 418 i 420) można polemizować, zasadne są krytyczne uwagi recenzenta nasuwające się i dziś czytelnikowi książki Tarnawskiego. Współczesny jej czytelnik znajdzie interesujące ustalenia faktograficzne, szczególnie wydobyte z archiwów watykańskich. Niewykorzystanie ważnych i dostępnych w kraju źródeł rękopiśmiennych (głównie materiałów z przebiegu prac kodyfikacyjnych i glos biskupa Szembeka), mało krytyczne (oparte głównie na pamiętnikach Wybickiego) charakterystyki grona kodyfikatorów i przebiegu prac, oraz liczne, znane z dziewiętnastowiecznych prac H. Schmitta, W. A. Maciejowskiego i M. Bobrzyńskiego¹⁴ przedruki in extenso uchwał i konstytucji sejmowych sprawiają, że trudno jest uznać, nawet wąsko postawiony w pracy, problem badawczy za należycie przedstawiony. Ostateczne konstatacje Tarnawskiego nie są przekonujące. W świetle nowszego stanu wiedzy nie ostały się bowiem ani teza o nawiązywaniu przez *Zbiór Praw* do teorii i praktyki państwa policyjnego, ani hipoteza o przyczynach jego upadku.

M. Handelsman w niewielkiej rozprawce *Zbioru Praw Sądowych Jędrzeja Zamoyskiego zasady społeczne*¹⁵ szkicowo przedstawił na tle akcji kodyfikacyjnej w osiemnastowiecznej Europie, nie tyle zasady, o których mówi tytuł, co szczegółowe postanowienia *Zbioru*, dotyczące głównie miast i mieszczan. Polemizując z tezą M. Bobrzyńskiego o przekroczeniu granic upoważnienia sejmowego, jako głównej przyczynie upadku projektu, Handelsman twierdził, że Zamoyski polecenie sejmu 1776 r. zrozumiał: „zgodnie z duchem czasu. Nie tykając praw politycznych, wprowadził [...] całą dziedzinę społecznie rozumianych praw społecznych” (s. 53), co spowodowało odrzucenie *Zbioru* przez sejm 1780 r.

Najsurowszą krytykę *Zbioru Praw* dał w ponownie wydanej w 1922 r. rozprawie *Zbiór praw Andrzeja Zamoyskiego* Michał Bobrzyński¹⁶. Su-

¹³ Kwart. Hist., R. XXX (1916).

¹⁴ H. Schmitt, *Jędrzej Zamoyski i jego projekt do Księgi Ustaw*, Dziennik Literacki, 1859; W. A. Maciejowski, *O kodyfikacji praw w dawnej Polsce i jej znaczeniu europejskim*, Na Dziś, t. II, Kraków 1872; tenże, *Sprawa włościańska w Polsce przez Andrzeja Zamoyskiego byłego kanclerza wielkiego koronnego w jego Zbiorze praw r. 1780 wydanym sformułowana i sprostowanie poczynionych nad nią od Joachima Lelewela spostrzeżeń*, Prawnik, R. I, 1870; M. Bobrzyński, zob. przyp. 3.

¹⁵ Zob. przyp. 4.

¹⁶ Zob. przyp. 3.

rowo ocenił zawartość, systematykę i redakcję projektu, przyczyn jego odrzucenia dopatrując się w przekroczeniu przez kodyfikatorów granic upoważnienia sejmowego. I choć praca Bobrzyńskiego należy do historiografii XIX w., a krytyczną ocenę stanowiska jej autora dał ostatnio J. Bardach we wspomnianym artykule o *Zbiorze w nauce XIX wieku* (vide przypis 2), opinie Bobrzyńskiego zasługują na przypomnienie. Teza bowiem Bobrzyńskiego o przyczynach upadku projektu utrwaliła się w nauce historycznej pierwszej połowy XX w., stanowiąc przedmiot rozpraw polemicznych i dyskusji.

Najplodniejszym w problematyce dotyczącej *Zbioru* pisarzem pierwszej połowy naszego stulecia był poznański historyk A. Skalkowski, autor wydanej w 1927 r. niepełnej biografii J. Wybickiego¹⁷, wartościowego przyczynku do historii prac kodyfikacyjnych, wydawca pamiątek J. Wybickiego i już po wojnie dwutomowego wydawnictwa źródeł „Archiwum Wybickiego”. Biografia Wybickiego oparta na pokaźnej bazie źródłowej obejmuje lata 1747–1795, a najobszerniejsza jej część dotyczy współpracy z Zamoyskim w dziele kodyfikacji. A. Skalkowski nie analizował zawartości *Zbioru* i nie wychodził poza relacje Wybickiego w ustaleniach jego roli w pracach zespołu kodyfikatorów, przedstawił jednak przebieg akcji kodyfikacyjnej, sygnalizując niechętnie projektowi zabiegi Archettiego i głosy konserwatywnej opinii społecznej w publicystyce i relacjach sejmikowych. Wartościowym przyczynkiem do poznania toku prac kodyfikacyjnych, odbiegającym od głównego nurtu ówczesnych zainteresowań *Zbiorem*, był artykuł A. Skalkowskiego *Biskup Szembek a Kodeks Zamoyskiego*, wydany w 1928 r. w zbiorze *Fragmenty*. Skalkowski przedstawił nie wykorzystany dotąd, a znajdujący się w Bibliotece Jagiellońskiej egzemplarz pierwodruku *Zbioru* z doklejkami zawierającymi „noty [...] biskupa koadjutora płockiego Krzysztofa Szembeka”, członka komisji kodyfikacyjnej. Noty te są obszernymi niekiedy glosami-komentarzami do poszczególnych artykułów projektu. Skalkowski omówił je wrywkowo i dość pobieżnie, koncentrując się na komentarzach do I części *Zbioru*, zawierającej problematykę społeczną (położenie szlachty, duchowieństwa, mieszczan, chłopów i innych grup ludności)¹⁸. Pomiął całkowicie uwagi Szembeka do przepisów z zakresu prawa sądowego, choć te, które dotyczyły prawa karnego i procesu, były interesujące i światłe. Mimo tych braków, rozprawa Skalkowskiego zasługuje na uwagę. Zasadniczym jej walorem jest zwrócenie uwagi

¹⁷ A. Skalkowski, *Józef Wybicki (1747–1795)*, Poznań 1927.

¹⁸ Niepełny charakter omówionych przez A. Skalkowskiego glos Szembeka oraz jego opinię o nieliczeniu się kodyfikatorów z wymaganiami polityki i zdrowego rozsądku, krytycznie ocenił B. Leśnodorski w artykule recenzyjnym, *Dwie prace o kodeksie Andrzeja Zamoyskiego* (Czas. Prawno-Hist., t. IV (1952)), choć określenie Skalkowskiego jako „endeckiego historyka” pozbawione tu jest charakteru merytorycznego.

na różnice „między zapatrywaniem współpracujących nad projektem kodeksu” (s. 211), ujawnione przez swoje votum separatum jednego z członków komisji.

Interesującym, choć również cząstkowym opracowaniem jest artykuł W. Hejnosza *Stanowisko prawne ludności wieśniaczej w Zbiorze praw sądowych A. Zamoyskiego*, opublikowany w 1936 r. w tomie V „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych”. Wychodząc z niekwestionowanego i dziś założenia o podstawowym znaczeniu poddaństwa dla stosunków społecznych i gospodarczych wsi polskiej epoki feudalnej, W. Hejnosz dokonał przeglądu postanowień *Zbioru* dotyczących chłopów. Stwierdził w konkluzji, że choć ich treść zrealizowała zapowiedź ex-kanclerza o zapewnieniu poddanym „ochrony prawnej ich osób i własności”, to postanowienia *Zbioru*, utrzymujące przypisanie do ziemi, pańszczyznę i sądownictwo patrymonialne, „nie wnosiły w zasadzie nic [...] rewolucyjnego, nic co by groziło jakimkolwiek przewrotem, zwłaszcza w dziedzinie gospodarczej” (s. 80). Zdaniem Hejnosza, przepisy *Zbioru Praw* nadawały chłopom taki sam status prawny, jaki posiadali oni pod koniec średniowiecza. Mimo iż rozprawie W. Hejnosza zarzucić można zbytne zawężenie bazy źródłowej do samego tylko tekstu *Zbioru*¹⁹ i wyizolowanie sprawy chłopskiej z całości jego reform społecznych, stanowi ona przyczynek wartościowy pod względem poprawności analiz i ogólnej oceny dzieła. Hejnosz krytycznie ocenił formalistyczne stanowisko Bobrzyńskiego w kwestii upadku projektu kodyfikacji, widząc główną tego przyczynę w zawartości treściowej dzieła, ściślej, w regulacji prawnego położenia chłopów.

Drobniejszymi, ale godnymi odnotowania pracami dotyczącymi projektu A. Zamoyskiego są: monografia F. K. Fiericha, *Prawo wekslowe w Polsce na podstawie konstytucji sejmowych 1775, 1776, 1778 i 1780*, wydana w 1908 r., oraz artykuły: S. Borowskiego, *Projekt noweli wekslowej Andrzeja Zamoyskiego z 1926 r.*, J. Kelles-Krauzówny, *Opieka nad małoletnimi sierotami w projektach do Kodeksu Stanisława Augusta* i K. Adolphowej, *Szlachta litewska wobec Zbioru praw Andrzeja Zamoyskiego*²⁰.

F. K. Fierich w skrupulatnej analizie przepisów prawa wekslowego w Polsce stanisławowskiej przedstawił źródła i regulację prawa wekslowego w *Zborze*, oceniając ją, podobnie jak później Borowski, wysoko, zarówno pod względem techniki ustawodawczej, jasności i wymogów sytuacji gospodarczej (s. 34).

Interesujące i ważne dla badacza zawartości prawnej *Zbioru* i ciągłości polskiej myśli prawniczej stwierdzenia, przyniosła rozprawka

¹⁹ W. Hejnosz nie wykorzystał ważnych dla kwestii chłopskiej materiałów prac kodyfikacyjnych znajdujących się w Bibliotece Czartoryskich i źródeł dotyczących reform włociańskich zrealizowanych przez A. Zamoyskiego i J. Wybickiego.

²⁰ Zob. przyp. 6.

J. Kelles-Krauzówny. Autorka ustaliła, że jeden z projektów dotyczących opieki w *Kodeksie Stanisława Augusta*, autorstwa J. Wybickiego, jest „niemal wiernym powtórzeniem rozdziału o opiekach kodeksu Zamoyskiego” (s. 311). Zwiększenie roli państwa wobec opiekunów oraz połączenie elementów władzy państwowej z prawem do opieki bliskich, uznała słusznie za rozwiązanie postępowe i wspólne obu projektom. Ogólna ocena dzieła, jaką sformułowała, zbliżona jest do opinii M. Bobrzyńskiego: o niepopularności projektu, o jego odrzuceniu, zdecydowały przypisy części I *O osobach*, które „godziły w ówczesny ustrój społeczny, będąc rozdziałami z prawa politycznego” (s. 299).

Ważnym głosem w dyskusji o przyczynach niepowodzenia przedsięwzięcia kodyfikacyjnego lat siedemdziesiątych XVIII w., była praca K. Adolphowej, która podniosła wątek niechęci wobec *Zbioru Praw szlachty litewskiej*, przywiązanej do III statutu. I choć współcześnie uzasadnia się tę niechęć nie tylko konserwatyzmem i partykularyzmem szlachty litewskiej, ale i faktem, że statut „jeszcze u schyłku XVIII w. dobrze spełniał funkcję prawa obowiązującego”²¹, stwierdzenie szczególnie silnej na Litwie opozycji sejmikowej wobec projektu kodyfikacji prawa, pozostaje faktem historycznym.

Dość jednostronne zainteresowanie badaczy pierwszej połowy XX w. problematyką *Zbioru Praw Sądowych* znalazło wyraz w schematycznej o nim opinii, wyrażanej w podręcznikach akademickich i syntezach historii ustroju i dawnego polskiego prawa sądowego.

S. Kutrzeba, autor najpopularniejszego wówczas, bo ośmiokrotnie wydawanego podręcznika *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, incydentalnie tylko, w rozdziale o chłopach, wspomina o *Zbiorze*, twierdząc za Hejnoszem, że odrzucenie projektu przez sejm w 1780 r. spowodowały przepisy o chłopach. W *Historii źródeł dawnego prawa polskiego* Kutrzeba podzielił stanowisko Bobrzyńskiego, uzasadniając odrzucenie *Zbioru* złym ujęciem prawnym i przekroczeniem przez kodyfikatorów granic upoważnienia sejmu.

Podstawowe opracowanie historii prawa sądowego — dwutomowe *Prawo prywatne polskie* P. Dąbkowskiego, w dodatkach do obu tomów zawiera omówienie ważniejszych przepisów prawa sądowego obu projektów kodyfikacyjnych polskiego oświecenia, tj. *Zbioru Praw Sądowych* i *Kodeksu Stanisława Augusta*. I choć Dąbkowski stosował dogmatyczną metodę wykładu, analizując prawo dawne jak prawo pozytywne, jego analizy przepisów *Zbioru* mają charakter ogólniejszy od dziewiętnastowiecznego egzegetycznego komentarza W. Dutkiewicza, a poważnym ich walorem jest ukazanie dzieła na tle prawa wcześniejszego i w porównaniu z projektowanymi później jego zmianami.

²¹ Opinię taką wyraził J. Bardach, *Statuty W. Ks. Litewskiego — pomniki prawa doby Odrodzenia*, Kwart. Hist., R. LXXXI (1974), s. 35.

J. Makarewicz w wydanej w 1919 r. pracy *Polskie prawo karne* dał obraz polskiego prawa karnego u schyłku XVIII w., przedstawiając rozwój poszczególnych jego instytucji i zasad ogólnych. Analiza tych instytucji prawa karnego w projekcie A. Zamoyskiego, który potraktowany został jako dzieło polskiej myśli prawniczej, pokazała związki projektu z dotychczasowymi przepisami polskiego prawa karnego oraz — mimo braku jego oceny ogólnej — nowatorstwo pewnych rozwiązań *Zbioru*, przejawiające się m. in. w rozszerzeniu zakresu przestępstw publiczno-skargowych i w nowożytnym ujęciu kwestii przymusu, usiłowania i winy nieumyślnej.

Podsumowując rozwój zainteresowania *Zbiorem Praw Sądowych* Andrzeja Zamoyskiego w pierwszych 45 latach XX w., stwierdzić można, że nie wychodziło ono w zasadzie poza badania reform społecznych projektu oraz przyczyn jego odrzucenia i upadku. Wynikało to, jak się wydaje, z przewagi zainteresowań prawnoustrojowych nad prawnosądowymi w ówczesnej nauce polskiej i z dominacji ujęcia pozytywistycznego i formalistycznego w badaniach nad historią prawa sądowego. Poszerzenie zainteresowań nauki na treść dzieła, jego związki z przeszłością, ale i twórcze oddziaływanie w przyszłość, związane jest ze zmianą metody badań historycznoprawnych i traktowaniem również nieudanego przedsięwzięcia kodyfikacyjnego jako etapu rozwoju polskiej myśli prawniczej, społecznej i politycznej.

* *

*

Zainteresowanie *Zbiorem Praw Sądowych* zaowocowało najwyraźniej w początkach lat pięćdziesiątych. Wydane w 1951 r. książki Ł. Kurdybachy, *Dzieje kodeksu Andrzeja Zamoyskiego* i J. Brody, *Andrzej Zamojski a sprawa chłopska w drugiej połowie XVIII w.*, spotkały się z zainteresowaniem historyków i historyków prawa. Jego przejawem były recenzje, artykuły recenzyjne i polemiki pióra W. Konopczyńskiego, B. Leśnodorskiego, J. Michalskiego i Ł. Kurdybachy²².

Książkę Ł. Kurdybachy o kodeksie Zamoyskiego, poprzedzał artykuł tego autora o *Listach patriotycznych* J. Wybickiego²³, opublikowany w 1950 r. Bezpośredniej inspiracji do zajęcia się *Zbiorem Praw* dostarczyły znajdujące się w Archiwum Watykańskim materiały świadczące, że „akcja nuncjusza Archetti przeciw kodeksowi była w najdrobniejszych szczegółach uzgadniana z Watykanem” (s. 5). Rozdziały poświęco-

²² Recenzja W. Konopczyńskiego ukazała się w „Tygodniku Powszechnym”, 1951, nr 24, B. Leśnodorskiego w Czas. Prawno-Hist. (zob. przyp. 18), a J. Michalskiego w Przegl. Hist. R. XLII (1951). Odpowiedź Kurdybachy na recenzję Konopczyńskiego zamieściła „Nowa Kultura”, 1951, nr 28.

²³ Pamiętnik Literacki, XLI (1950), z. 3 - 4.

ne charakterystyce projektu, poprzedził Kurdybacha schematycznym omówieniem stosunków społecznych i gospodarczych oraz sytuacji politycznej w Polsce stanisławowskiej oraz opisem, tylko na podstawie pamiętników Wybickiego, przebiegu akcji kodyfikacyjnej. Wąskie ujęcie genezy *Zbioru* i wyeksponowanie *Listów* sprawiły, że obok słusznego powiązania ich powstania z propagandą idei i nawet szczegółowych rozwiązań przyjętych w projekcie, Kurdybacha, krytyczny wobec *Listów* Wybickiego, okazał się bezkrytyczny wobec ich twórcy. Przypisanie Wybickiemu postawy „szczerego rzecznika interesów burżuazji kosztem własnej klasy” (s. 74) i szczególnych zasług w dziele kodyfikacyjnym było wynikiem pominięcia przez Kurdybachę wcześniejszych projektów reformatorskich istotnych dla genezy *Zbioru Praw*.

Podstawowy trzon książki — analizę zawartości projektu — ograniczył Ł. Kurdybacha do przedstawienia regulacji prawnej kwestii społecznych (położenia prawnego duchowieństwa, szlachty, mieszczan i chłopów), oceniając, że nie wybiegała ona poza umiarkowaną w sprawach społecznych opinię publiczną lat siedemdziesiątych XVIII w., choć niektóre rozwiązania „miejskie” powiązał słuszenie, choć może intuicyjnie, bo w sposób nie udokumentowany, z walką o prawa polityczne mieszczan na Sejmie Czteroletnim. Książka pominęła całkowicie zagadnienia prawa sądowego, które „choć przynoszą wiele nowych myśli, nie mają [...] większego znaczenia społecznego ani politycznego” (s. 95). Takie zawężenie analizy zawartości projektu, umożliwiło Autorowi uznanie za najbardziej postępowe zagadnień „nie mieszczących się ściśle w ramach kodeksu sądowego, lecz dotyczących raczej praw polityczno-ustrojowych” (s. 78).

Kurdybacha polemizował z tezą Bobrzyńskiego o przekroczeniu granic upoważnienia sejmowego jako przyczynie upadku projektu kodyfikacji, oceniając ją jako nie udokumentowaną źródłowo i trafnie podnosił nieznaną całości projektu przez odrzucający go sejm 1780 r. Najobszerniejsze partie książki to szczegółowa, oparta prawie wyłącznie na źródłach watykańskich²⁴, analiza stosunku Watykanu do projektu Zamoyskiego. Materiały watykańskie, znane z wcześniejszej pracy Tarnawskiego, wzbogacił Kurdybacha przez powiązanie wielopłaszczyznowej i zmieniającej się podczas kolejnych etapów powstawania *Zbioru* działalności nuncjusza papieskiego w Warszawie Archettiego i samego Watykanu, z wymierzoną przeciw projektowi publicystyką i działaniami różnych wobec niego grup opozycji w kraju. Wynikiem szczegółowych ustaleń pracy jest wniosek końcowy, wiążący upadek *Zbioru Praw Sądowych* z działalnością Watykanu i nuncjusza papieskiego w Warszawie.

²⁴ Ł. Kurdybacha nie wykorzystał ani rękopisów Biblioteki Czartoryskich, zawierających materiały prac grona kodyfikatorów, ani wskazanego przez A. Skalkowskiego egzemplarza pierwodruku *Zbioru* z głosami biskupa Szembeka (zob. przyp. 5) przechowywanego w Bibliotece Jagiellońskiej.

Najkrytyczniej ocenił książkę Ł. Kurdybachy, W. Konopczyński. Zarzuty jego dotyczyły i warstwy heurystycznej, i hermeneutycznej pracy. Uwagi o niewykorzystaniu ważnych źródeł drukowanych i rękopiśmienne²⁵ oraz nieznanomości przebiegu i techniki prac kodyfikacyjnych są trafne, przekonują i dzisiejszego ich czytelnika. I choć polemizować można z tezą Konopczyńskiego o głównej roli Rosji i Stackelberga w dziele obalenia projektu oraz z tezą, że dzieje kodeksu, który nie wszedł w życie, sprowadzają się do jego genezy i upadku, postulaty Konopczyńskiego szerokiego przedstawienia genezy dzieła z uwzględnieniem zamysłów wcześniejszych reformatorów i przebiegu prac, są w pełni zasadne. W ich świetle, odrzucając listotną, jak się zdaje, dla tonu polemiki kwestię różnic światopoglądowych i metodologicznych obu historyków, nie sposób nie ocenić krytycznie zawartości książki o szerokim tytule *Dzieje kodeksu Andrzeja Zamoyskiego*. Odpowiedź Kurdybachy na recenzję Konopczyńskiego, ostra w tonacji i w znacznej części nie związana z przedmiotem polemiki²⁶, nie ma, w większości, charakteru merytorycznego. Kurdybacha podtrzymał tezę o najważniejszej dla upadku *Zbioru* roli Watykanu, stwierdzając, że ambasador rosyjski „byłby niewątpliwie przeciwdziałał jego uchwaleniu, gdyby jego kroków nie wyprzedził nuncjusz Archetti”, wyręczając go w działaniach bezpośrednich. Niewykorzystanie ważnych źródeł uzasadnił faktem, że zajął się projektem nie jako prawnik-specjalista; stąd też pominięcie w pracy zagadnień prawnoustrojowych.

Krytycznie ocenił książkę najmłodszy z ówczesnych jej recenzentów J. Michalski, podnosząc m. in. kwestię uznania Wybickiego za jednego z bardziej postępowych myślicieli ówczesnej Europy oraz brak powiązania postanowień *Zbioru* z wcześniejszym stanem prawnym.

Najbardziej konstruktywnej, choć również krytycznej oceny pracy Kurdybachy z pozycji historyka prawa, dokonał B. Leśnodorski. Podniósł ubóstwo podstaw materiałowych, za szeroki wobec fragmentarycznej zawartości tytuł, całkowitą eliminację problematyki prawa sądowego i brak powiązania postanowień *Zbioru* z wcześniejszymi projektami reform, m. in. projektami reform z czasów saskich, zamierzeniami Czartoryskich i z zamysłami powstałymi w okresie I rozbioru. Brak rodowodu *Zbioru* i ciągłości myśli reformatorskiej, słusznie konstatował Leśnodorski, sprawił, że wyolbrzymiona została w pracy postępowość poglądów i znaczenie Wybickiego w przedsięwzięciu kodyfikacyjnym. B. Leśnodorski nie zajął stanowiska w kwestii proporcji roli papieżstwa i Rosji

²⁵ Zarzut ten sformułował W. Konopczyński szczególnie ostro, podnosząc wtórność źródłową książki Kurdybachy wobec pracy Tarnawskiego oraz wykorzystanie wyników jego badań, bez powołania się na nie.

²⁶ Część odpowiedzi Kurdybachy na recenzję Konopczyńskiego, to lista zarzutów wobec jego *Dziejów Polski nowożytnej*, którym zarzucał m. in. nieuwzględnienie problematyki wyzysku feudalnego i walki klasowej chłopów.

w odrzuceniu *Zbioru*, stwierdzając słusznie, że „w latach 70 i 80-tych brak było w Polsce warunków, by projekt kompromisu feudalno-mieszczańskiego, ograniczonego w kodeksie do rozdziałów o miastach i mieszczanach oraz chłopach, a w konsekwencji także i ustroju politycznego, przyjęty został na sejmie szlacheckim” (s. 470).

Praca J. Brody *Andrzej Zamojski a sprawa chłopska w drugiej połowie XVIII w.* stanowiła kontynuację podjętych w dwudziestoleciu międzywojennym przez W. Hejnosza, badań nad położeniem prawnym chłopów w projekcie A. Zamoyskiego. W popularnym zarysie przedstawił Broda położenie chłopów w Polsce stanisławowskiej i, również bez własnych badań archiwalnych, genezę *Zbioru* i przebieg prac redakcyjnych. Szczegółowiej, na podstawie ówczesnej publicystyki, ukazał próby pozytywnego opinii szlacheckiej dla przedsięwziętych przez kodyfikatorów reform chłopskich. Trzon pracy poświęcił Broda analizie przepisów projektu dotyczących chłopów. Wyniki tej analizy, potwierdziły wcześniejsze opinie badaczy. Broda skonstatował bowiem, że reformy chłopskie *Zbioru* nie stanowiły przełomu „dla ówczesnej struktury społecznej i gospodarczej narodu” (s. 88), bo chłop „poza ochroną własności i osoby, właściwie nic więcej nie zyskiwali” (s. 89). Kolejne partie książki przedstawiały krytykę szlachecką projektowanych reform, zawartą w trzech broszurach polemicznych (Dłuskiego, Trojanowskiego i anonimowych *Myślach obywatelskich*). Upadek *Zbioru*, spowodowany został, zdaniem Autora, konserwatyzmem szlachty polskiej, akcją Archettiego i działaniami Stackelberga, zjednoczonymi dla obalenia projektu, choć „każdy z nich był [...] tak potężny, że nawet bez współdziałania dwu pozostałych osiągnąłby ten sam cel” (s. 138).

Mimo pewnych braków (pominięcia ważnych źródeł rękopiśmiennych, niepełnej literatury) i popularnego charakteru, praca Brody uzyskała dość pozytywną opinię krytyki, a B. Leśnodorski uznał, iż mimo uwag krytycznych²⁷, wynik ogólny badań w sprawie chłopskiej jest pozytywny.

W początkach lat pięćdziesiątych ukazały się również cztery dotyczące problematyki zbiorowej artykuły W. Konopczyńskiego, największego wówczas znawcy polskiego oświecenia²⁸. Dotyczyły one rodowodu projektu i przebiegu prac kodyfikacyjnych. W rozprawce *Współpraca Wy-*

²⁷ Wyniki nowszych badań E. Rostworowskiego i J. Michalskiego, pozwalają na skorygowanie, nie podniesionego przez B. Leśnodorskiego, błędu J. Brody, polegającego na przypisaniu A. Zamoyskiemu autorstwa broszury publicystycznej *O poddanych polskich*.

²⁸ Są to: *Wśród błędów*, „Przegl. Powszechny”, 1950, nr 230; *Pierwsze pismo polityczne Kollataja*, „Tygodnik Powszechny”, R. VII, 1951, nr 17; *Tragedia ex-kancelerza*, w: *Spraw. Tow. Nauk. Warsz.*, t. 43 (1950), druk 1952. Poszerzona wersja tego wykładu znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej, rkps 74/61; *Współpraca Wybickiego z Zamoyskim*, (wyd. pośmiertne), w: *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Warszawa 1966.

bickiego z Zamoyskim Konopczyński zanalizował treść i ustalił autorstwo trzech anonimowych listów do A. Zamoyskiego. Przypisując je H. Kołłątajowi i J. Wybickiemu, wskazywał na „związek publicystycznej kampanii Wybickiego z prawodawczym trudem Zamoyskiego” (s. 374) i oceniał pozytywnie sposób postępowania polegający na „rozruszaniu opinii publicznej” listami, podobnymi do kołłątajowskich *Listów Anonima*, które torowały drogę Konstytucji 3 maja (s. 363).

Na próby zbliżenia Kołłątaja do grupy współpracowników Zamoyskiego i ich nieskuteczność, zwrócił Konopczyński uwagę w artykule *Pierwsze pismo polityczne Kołłątaja*. W pracach *Tragedia ex-kanclerza* i *Wśród błędów* zawarł interesujące ustalenia o życiu i działalności A. Zamoyskiego oraz o przebiegu prac zespołu kodyfikatorów.

Dla badacza ciągłości polskiej myśli reformatorskiej, szczególnie reform miejskich i sądowych przewidzianych przez *Zbiór Praw Sądowych*, ważnych ustaleń dostarczają ponadto inne, nie poświęcone bezpośrednio *Zbiorowi* prace Konopczyńskiego, szczególnie książki o S. Konarskim, *Konfederacja barska* i *Geneza Rady Nieustającej*, mimo iż nowsze badania (szczególnie prace E. Rostworowskiego i J. Michalskiego) obaliły niektóre jego twierdzenia, jak o autorstwie Zamoyskiego traktatów *Suum cuique*, *O poddanych polskich* i *Myśli obywatelskie*.

Historii prawa polskiego epoki oświecenia poświęcili w tym samym okresie interesujące i ważne dla badań nad *Zbiorem Praw Sądowych* opracowania K. Opalek i J. Wróblewski, A. Ochanowicz i Z. Radwański oraz Z. Radwański z J. Wąsickim.

Artykuł Opalka i Wróblewskiego *Zagadnienie wolności i własności w prawie natury polskiego Oświecenia*, opublikowany w 1951 r. w „Państwie i Prawie” zawarł rozważania nad pojęciem wolności i własności oraz związkami własności z pracą w koncepcjach prawników przygotowujących kodeks Stanisława Augusta.

A. Ochanowicz i Z. Radwański w *Ostatniej próbie kodyfikacji prawa cywilnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej*²⁹ dokonali, poza wnikliwą źródłowo i metodologicznie analizą *Kodeksu Stanisława Augusta*, licznych jego porównań ze *Zbiorem*. Uzasadnili też przekonująco tezę, że kodyfikacja prawa stanowi dogodny sposób wprowadzenia reform społecznych i ustanawiania praw sprzyjających rozwojowi niektórych elementów nowo powstającego systemu kapitalistycznego (s. 658).

Rozprawa Z. Radwańskiego i J. Wąsickiego *Najważniejsze zmiany w polskim prawie cywilnym w okresie Oświecenia*³⁰ dała natomiast przegląd zmian zachodzących w wybranych instytucjach prawa cywilnego (na przykładzie prawa własności i niektórych umów) w powiąza-

²⁹ Państwo i Prawo 1952, z. 11 (31).

³⁰ Czas. Prawno-Hist., t. IV (1952).

niu z przemianami stosunków społecznych i gospodarczych w Polsce drugiej połowy XVIII w.

Ostatnią pracą drukowaną, poświęconą Zbiorowi, był artykuł W. Hejnosza *Jeszcze w sprawie przyczyn upadku tzw. Kodeksu Zamoyskiego*³¹. Znamca problematyki chłopskiej w dawnej Rzeczypospolitej, kontynuując swoje zainteresowania położeniem chłopów w Zbiorze, podtrzymał wcześniejszą tezę o sprawie chłopskiej, jako głównej przyczynie odrzucenia projektu. Hejnosz podzielił wyrażoną wcześniej w pracy o projektach reform chłopskich Sejmu Czteroletniego opinię J. Dihma³², o wpływie doświadczeń „zbiorowych” na „ogłędne” potraktowanie sprawy chłopskiej przez twórców Konstytucji 3 maja, którzy „nie chcieli [...] zgotować swemu dziełu losu, jaki spotkał kodeks Zamoyskiego” (s. 10).

Ważnym dla badacza Zbioru, jako dzieła zespołu, nurtem historiografii jest biografistyka, w ostatnich dziesięcioleciach łaskawa dla grona kodyfikatorów prawa polskiego. Najliczniejszych, choć nierównych wartością biografii doczekał się J. Wybicki. Jego też dziełom pisarskim, zwłaszcza powstałym w związku ze Zbiorem *Praw Listom patriotycznym*, poświęcili historycy i prawnicy kilka prac. Biografie Wybickiego, i pierwsza powojenna, najsłabsza, wyraźnie apologizująca, pióra J. Lechickiej³³, i tom okolicznościowych rozpraw, wydanych pod redakcją A. Bukowskiego w 1974 r.³⁴ i wreszcie najwartościowsza i najpełniejsza autorstwa W. Zajewskiego³⁵, choć poświęcały sporo miejsca pracom Wybickiego nad *Zbiorem Praw Sądowych*, nie wychodziły materiałowo poza jego pamiętniki i źródła wydane przez A. Skałkowskiego w „Archiwum Wybickiego”. Nie wniosły więc nowych ustaleń do roli przedsiębiorczego prawnika w pracach zespołu kodyfikacyjnego. Wartościowsze od opracowań biograficznych są dla zainteresowanego problematyką Zbioru prace o dziełach pisarskich Wybickiego: wspomniany artykuł Ł. Kurdybachy o *Listach patriotycznych*, obszerny wstęp — komentarz do *Listów* pióra K. Opalka³⁶, rozprawa E. Rostworowskiego o *Myślach politycznych*³⁷ i I. Jakubowskiego, *Józef Wybicki a prawo rzymskie*³⁸.

³¹ Zeszyty Naukowe UMK, Prawo II, 1961, nr 5.

³² J. Dihm, *Sprawa Konstytucji Ekonomicznej z 1791 r. (na tle wewnętrznej i zagranicznej sytuacji Polski)*, Wrocław 1959.

³³ J. Lechicka, *Józef Wybicki. Życie i twórczość*, Toruń 1962.

³⁴ *Józef Wybicki w świetle obchodów jego rocznic i sesji Gdańskiego Towarzystwa Naukowego*, Gdańsk 1972.

³⁵ W. Zajewski, *Józef Wybicki*, Warszawa 1977.

³⁶ K. Opalek, „Wstęp”; w: *Józef Wybicki, Listy patriotyczne*, oprac. K. Opalek, Biblioteka Narodowa ser. I, nr 155, Wrocław 1955.

³⁷ E. Rostworowski, *Myśli polityczne Józefa Wybickiego, czyli droga od konfederacji barskiej do obiadów czwartkowych*, w: *Wiek Oświecenia*, t. I, Warszawa 1978.

³⁸ *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Iuridica* 4, 1981.

Opracowanie nowego wydania *Listów* dokonane wzorowo przez K. Opałka, poprzedza obszerny, napisany przez wydawcę wstęp. Ma on charakter komentarza ukazującego autora i jego dzieło na tle epoki. Opałek wyjaśnił genezę *Listów*, słusznie uznając je za „literacki komentarz do *Zbioru*”, utwór napisany dla wyjaśnienia i obrony zasad projektu. Przedstawił treść społeczną i polityczną *Listów*, a w licznych przypisach również i funkcje. Ważne i nowe są konstatacje K. Opałka w kwestii oceny stanowiska Wybickiego. Wychodząc z założenia, że probierzem postępowości pisarzy polskich XVIII w. jest ich stosunek do sprawy chłopskiej, K. Opałek na podstawie analizy listów poświęconych stosunkom wiejskim, w zestawieniu z przepisami *Zbioru* i pismami powstałymi w związku z pracą Wybickiego nad reformą dóbr ks. S. Poniatowskiego, określił, że Wybicki odległy był od likwidacji barier stanowych. Widział konieczność częściowych reform stosunków wiejskich przez udzielenie ochrony prawnej osobie i majątkowi chłopu, wprowadzenie kategorii chłopów czynszowych obok pańszczyźnianych oraz elementów stosunków kontraktowych pomiędzy panem a chłopem. Trafne są też uwagi K. Opałka o przyczynach porażki dzieła i jego znaczeniu dla „robót politycznych” Sejmu Czteroletniego. *Zbiór Praw*, który „poruszył drażliwe, a kluczowe sprawy, przerwał otaczające je milczenie” (s. CIX), a „materiae status przemyczone w kodeksie, wyszły w dużej mierze dzięki niemu na światło dzienne, osławiając społeczeństwo szlacheckie z możliwością szerszych zmian w ich zakresie” (s. CVIII).

Interesujące dla poznania ewolucji poglądów Wybickiego i jego podstaw są rozważania E. Rostworowskiego nad pierwszą jego pracą pisarską: *Myślami politycznymi*, okolicznościami i motywami jej powstania, związanymi ze zbliżeniem do obozu królewskiego byłego konfederata barskiego.

Wartościowy prawniczo, choć nie pogłębiony historycznie, artykuł I. Jakubowskiego, *Józef Wybicki a prawo rzymskie*, jest przyczynkiem do ważnego i nie opracowanego w literaturze zagadnienia roli prawa rzymskiego w kodyfikacjach oświecenia. Mimo braku szerszego tła doktrynalnego i ograniczonej do tekstu *Zbioru* bazy materiałowej³⁹ twierdzenie Autora o utylitarnym stosunku kodyfikatorów do prawa rzymskiego i selektywnym zeń korzystaniu w przypadkach, kiedy było ono „korzystne z punktu widzenia prób naprawy systemu prawa Rzeczypospolitej” (s. 77), jest trafne i przekonujące.

Badacza dziejów *Zbioru Praw* zainteresują także pozycje poświęcone

³⁹ Autor nie wykorzystał materiałów z przebiegu prac kodyfikacyjnych (Bibl. Czartoryskich, rkps 700), zawierających interesujące dla badań nad przejętkami rzymskimi projekty systematyki *Zbioru* oraz rozważania nad możliwością zastosowania prawa rzymskiego w przepisach o umowach.

życiu, działalności i poglądom A. Zamoyskiego. Prace R. Orłowskiego, szczególnie książki: *Działalność społeczno-gospodarcza Andrzeja Zamoyskiego (1757 - 1792)* i poszerzona jej wersja *Między obowiązkiem obywatelskim a interesem własnym*⁴⁰, dostarczyły, wydobytych z archiwów polskich i źródeł znajdujących się w archiwach radzieckich, interesujących wiadomości o życiu, aktywności w sferze publicznej i zarządzie własnym majątkiem, wychodząc poza dominujący dawniej panegiryczny ton biografii ex-kanclerza. W kwestiach związanych ze *Zbiorem* nie wychodzą jednak one poza ustalenia dotychczasowej literatury, zawierają pewne nieścisłości, nie dają też odpowiedzi na pytania o wkład osobisty Zamoyskiego w dzieło kodyfikacji i dobór współpracowników.

W nurcie biografistycznym mieści się także interesujący, choć popularny szkic J. Michalskiego o Andrzeju Zamoyskim⁴¹, wartościowszy od innych biografii, bo napisany przez znawcę *Zbioru*⁴² i wytrawnego badacza dziejów polskiego oświecenia.

Rzetelnie udokumentowane prace H. Madurowicz-Urbańskiej o F. Łoyko⁴³ ustaliły szczegóły życia, pracy zawodowej i twórczości pisarskiej wybitnego historyka i ekonomisty czasów stanisławowskich, propagatora i teoretyka programu unowocześnienia Polski w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII stulecia. Nie potwierdziły one bezpośredniego udziału Łoyki w pracach kodyfikacyjnych, ale ukazując jego powiązania z obozem reform, królem i samym Zamoyskim, dostarczyły argumentów za uznaniem współpracy z zespołem kodyfikatorów w pierwszym etapie prac nad *Zbiorem Praw*.

Pozostali członkowie komisji kodyfikacyjnej — Joachim Chreptowicz i Krzysztof Szembek nie doczekali się osobnych i pełnych opracowań biograficznych, ale liczne w ostatnim dwudziestoleciu prace historyków i historyków literatury przyniosły nowe ustalenia, ważne dla określenia ich poglądów i postaw w czasie prac nad kodyfikacją prawa. O działalności politycznej Chreptowicza, animatora reform miejskich Sejmu Czte-

⁴⁰ Pierwszą książka ukazała się w Lublinie w 1965 r., druga tamże w 1974 r. Na uwagę zasługuje też artykuł *Udział Andrzeja Zamoyskiego w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XXIX, 9, sectio F, Lublin 1974.

⁴¹ Szkice Legnickie, t. VIII, 1974.

⁴² J. Michalski jest autorem nieopublikowanej pracy *Ze studiów nad kodeksem A. Zamoyskiego*.

⁴³ Są to: biogram F. Łoyki w *Polskim słowniku biograficznym*, t. XVIII oraz artykuły: *Badania i prace naukowe Feliksa Łoyki (spuścizna rękopiśmienna)*, *Roczn. Dziejów Społ. i Gosp.*, T. XXXIV (1973); *Feliks Łoyko — wychowanek Akademii Rycerskiej w Legnicy*, *Szkice Legnickie*, t. VIII (1974); *Feliks Łoyko — publicysta „Monitora” i jego program rozwoju gospodarczego Polski*, w: *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII - XX w.* Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1977.

roletniego pisała K. Zienkowska⁴⁴ oraz bardzo krytycznie J. Łojek⁴⁵, podczas gdy jego zasługi jako mecenas sztuki i literata podnosili T. Mikulski i ostatnio A. K. Guzek⁴⁶. Postać biskupa Szembeka na tle życia intelektualnego Krakowa przybliżyli K. Opalek i M. Chamcówna⁴⁷.

Problematyka polskiego oświecenia, w tym zagadnienia związane bezpośrednio i pośrednio ze *Zbiorem Praw Sądowych*, były przedmiotem zainteresowania dwóch historyków warszawskich: B. Leśnodorskiego i J. Michalskiego.

Powojenne prace B. Leśnodorskiego poświęcone problemom ustrojowym i ideologicznym oświecenia, choć poza dwiema⁴⁸ nie dotyczyły bezpośrednio *Zbioru*, utrwaliły w nauce historycznej znaczenie projektu w rozwoju myśli reformatorskiej, ukazały jego rolę jako dzieła zamykającego pierwszy etap kształtującego się wówczas kompromisu szlachecko-mieszczańskiego i reform społecznych⁴⁹, a w związku z pracami edytorskimi (wydawnictwem dzieł Kołłątaja) wprowadziły do obiegu naukowego tezę o twórczym oddziaływaniu *Zbioru Praw* na pisarstwo Kołłątaja⁵⁰ i na reformy Sejmu Czteroletniego. W eseju *Mowa A. Zamoyskiego na konwokacji 1764 roku* B. Leśnodorski wysoko ocenił poglądy reformatorskie Zamoyskiego, wykazując ich inspiracje ustrojowe na tle rozwoju myśli rodzimej i obcej.

Oparte na szerokiej bazie źródłowej prace J. Michalskiego, poświęcone historii osiemnastowiecznego prawa sądowego i myśli prawniczej

⁴⁴ W książce o Jacku Jezierskim i szerzej w pracy *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976.

⁴⁵ *Upadek konstytucji 3 maja. Studium historyczne*, Wrocław 1976.

⁴⁶ T. Mikulski, *Ze studiów nad Oświeceniem. Zagadnienia i fakty*, Warszawa 1956; A. K. Guzek, *Joachim Litawor Chreptowicz. Z dziejów literackiej kultury Szczors i Pawłowa*, w: *Wiek Oświecenia*, t. III, Warszawa 1978.

⁴⁷ K. Opalek, *Myśl Oświecenia w Krakowie*, Kraków 1955; M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kołłątaja 1777-1786*, Warszawa, Wrocław 1957.

⁴⁸ Są to: wspomniany już artykuł recenzyjny o książkach J. Brody i Ł. Kurdybachy o *Zbiorze* oraz *Mowa A. Zamoyskiego na konwokacji 1764*, w: *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958.

⁴⁹ Opinię wyrażoną w pracy *Rzeczpospolita w drugiej połowie XVIII wieku. Typ państwa i zmiany formy rządu*, w: *Kołłątaj i wiek Oświecenia*, Warszawa 1951 i licznych rozprawach o poglądach i pisarstwie H. Kołłątaja, podtrzymał B. Leśnodorski w syntezie historii państwa i prawa Polski, której drugiego tomu był współautorem.

⁵⁰ We wstępie do H. Kołłątaja, *Listów Anonima*, Leśnodorski pisał, że w *Prawie politycznym*, Kołłątaj powtórzył „bez większych zmian zasady sformułowane w projekcie *Zbioru Praw Sądowych*”. H. Kołłątaj, *Listy Anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1954, s. 123. Zob. także *Dzieło Sejmu Czteroletniego*, Wrocław 1951.

w Polsce⁵¹ oraz cykl artykułów opublikowanych w latach pięćdziesiątych w „Przeglądzie Historycznym” (dotyczących ważnych problemów społecznych i gospodarczych wczesnego etapu oświecenia⁵²) zamknięty pracami o *Zbiorze*, wniosły wiele nowych ustaleń, ważnych dla genezy i rodowodu *Zbioru* oraz ciągłości polskiej myśli reformatorskiej. Bezpośredni związek ze *Zbiorem Praw* mają: opublikowany w 1970 r. artykuł *O rzekomych i rzeczywistych pismach Andrzeja Zamoyskiego*⁵³ i późniejszy, wspomniany już popularny szkic biograficzny o Andrzeju Zamoyskim. Kontynuując zapoczątkowaną przez E. Rostworowskiego krytykę poglądów przypisujących Zamoyskiemu autorstwo licznych utworów publicystycznych⁵⁴, Michalski ustalił, że był on autorem traktatu *Uwagi względem rządów Rzeczypospolitej*, obalił natomiast pogląd o autorstwie Zamoyskiego utworów *Suum Cuique* i *Dzieje Polski za Stanisława Augusta*, dając gruntowną analizę ich treści w powiązaniu z poglądami i umysłowością twórcy *Zbioru Praw*. Szkic biograficzny o A. Zamoyskim zawarł uzasadnione i udokumentowane opinie o przebiegu prac i wkładzie osobistym Zamoyskiego w dzieło kodyfikacji oraz o przyczynach jego upadku. Słuszne wydają się twierdzenia Michalskiego o roli Zamoyskiego jako naczelnego redaktora projektu, którego wkładem osobistym było zdecydowanie o włączeniu doń artykułów określających postępowy charakter dzieła. Podzielić też można opinię tego historyka, że na przyczyny upadku *Zbiaru* złożyły się: niechęć społeczeństwa szlacheckiego, działania nuncjusza papieskiego i ambasadora rosyjskiego Stackelberga oraz wyraźna na sejmie 1780 r. magnacka opozycja antykrólewska (s. 15).

Wydawnictwa źródłowe związane ze *Zbiorem*, jako pomnikiem polskiej myśli prawniczej, to w kolejności ukazywania się drukiem: dwutomowe *Archiwum Wybickiego* przygotowane przez A. Skalkowskiego, Józefa Wybickiego *Listy patriotyczne* wydane w 1955 r. w Bibliotece Narodowej przez K. Opałka oraz *Źródła do sprawy oczyszczania w do-*

⁵¹ Poza wspomnianą już niedrukowaną pracą o *Zbiorze Praw*, są to: *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. I, Wrocław—Warszawa 1958 oraz artykuł *Problem ius agratiandi i kary śmierci w Polsce w latach siedemdziesiątych XVIII w.*, *Czas. Prawno-Hist.*, t. X (1958).

⁵² Były to rozprawy o projektach reform Czartoryskich, o sprawie dysydencji, o propagandzie konserwatywnej w walce z reformami w początkach panowania Stanisława Augusta, problematyce miejskiej w opinii szlacheckiej do 1788 r. oraz polityce antycechowej w czasach stanisławowskich.

⁵³ *Przegl. Hist.*, t. LXI (1970).

⁵⁴ E. Rostworowski słusznie stwierdził, że uznanie Zamoyskiego za autora kilku anonimowych traktatów publicystycznych (m. in. *O poddanych polskich i Myśli politycznych*), wynikało z postawy metodologicznej zakładającej wąski i odgórny charakter życia umysłowego epoki. *Legendy i fakty XVIII w.*, Warszawa 1964, s. 210.

brach mazowieckich A. Zamoyskiego 1760 - 1777, opracowane do druku przez H. Stebelską ⁵⁵.

Materiałów do historii myśli reformatorskiej w osiemnastowiecznej Polsce dostarczają przygotowane przez S. Inglota i wydane w 1952 r. *Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku*, a interesujące informacje o epoce, postawach, poglądach i związkach kodyfikatorów, zawarte są w wydawanych głównie przez ośrodek naukowy skupiony wokół Ossolineum, wspomnieniach i korespondencji z XVIII w. Wspomnieć tu trzeba o korespondencji Ignacego Krasickiego, Adama Naruszewicza i Ignacego Potockiego ⁵⁶, edycjach pamiętników i wspomnień Stanisława Lubomirskiego, Kajetana Koźmiana i Stanisława Poniatowskiego ⁵⁷.

Intensyfikacja badań nad dziejami polskiego oświecenia ⁵⁸, poszerzenie drukowanej bazy źródłowej i podjęcie przez historyków prawa problematyki kodyfikacji i myśli kodyfikacyjnej sprawiły, że baza wyjściowa dla badań nad *Zbiorem Praw Sądowych* uległa znacznemu poszerzeniu. Choć nie doczekał się on wyczerpującej monografii, opracowania syntetyczne i liczne wzmianki w pracach o epoce, utrwaliły jego znaczenie w polskiej myśli reformatorskiej. Szczególne znaczenie dla utrwalenia nowszej opinii nauki o *Zbiorze* miały sądy zawarte w pierwszej i jedynej dotąd syntezie historii państwa i prawa polskiego. B. Leśnodorski w II tomie *Historii państwa i prawa Polski* omówił zawartość społeczną i prawnosądową projektu. Szczegółowa analiza wybranych instytucji prawnych i całych gałęzi prawa, pozwoliły mu na sformułowanie opinii ogólnej, że projekt był próbą nadania prawnego wyrazu kompromisowi szlachecko-mieszczańskiemu w pierwszej jego fazie (s. 559); łączył rozwiązania postępowe ze starymi instytucjami feudalnymi. Opinie te podzielili autorzy późniejszych podręczników akademickich z historii prawa sądowego.

Pozytywną ocenę *Zbioru* jako dzieła zespołu naukowego wyraził w II

⁵⁵ „Teki Archiwalne”, t. 5, Warszawa 1957.

⁵⁶ *Korespondencja Ignacego Krasickiego*, wyd. i oprac. Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński, pod red. T. Mikulskiego, t. I 1743 - 1780, t. II 1781 - 1801, Wrocław 1958; *Korespondencja Adama Naruszewicza 1762 - 1796*, z papierów po Ludwiku Bernackim uzupełnił, oprac. i wyd. J. Platt, pod red. T. Mikulskiego, Wrocław 1959; *Korespondencja Ignacego Potockiego w sprawach edukacyjnych (1774 - 1809)*, oprac. B. Michalik, Wrocław—Warszawa—Kra-ków—Gdańsk 1978.

⁵⁷ S. Lubomirski, *Pod władzą księcia Repnina. Ułamki pamiętników i dzienników historycznych (1764 - 1786)* oprac. J. Łojek, Warszawa 1971; K. Koźmian, *Pamiętniki*. Wstęp i komentarz J. Willaume, t. I, II, III, Wrocław 1972; S. Poniatowski, *Pamiętniki synowca Stanisława Augusta*, przełożył oraz wstępem i przypisami opatrzył J. Łojek, Warszawa 1979.

⁵⁸ Przegląd badań nad okresem polskiego oświecenia dał E. Rostworowski, *Kwart. Hist.* (1953), nr 3. Przegląd kontynuowany jest w periodyku Uniwersytetu Warszawskiego „Wiek Oświecenia”.

tomie *Historii nauki polskiej — Oświecenie* — K. Opalek. Także historycy literatury polskiego oświecenia uznali, że *Zbiór Praw* był pretekstem dla wprowadzenia „zmian i reform znacznie wykraczających poza teren sądownictwa”⁵⁹.

Wyłączne prawie zainteresowanie nauki połowy stulecia problematyką społeczną i przyczynami upadku projektu, uległo w latach następnych pewnej zmianie. Szczególnym zainteresowaniem historyków, mniej historyków ustroju i prawa, cieszą się nadal projektowane przezeń zmiany ustroju społecznego, a do przeszłości należą toczone przy okazji prac o *Zbiorze Praw* burzliwe spory historyków różniących się poglądami politycznymi i postawami metodologicznymi. Badania S. Inglota, T. Łepkowskiego i J. Topolskiego⁶⁰ pogłębiły charakterystykę reform chłopskich w drugiej połowie XVIII w., a ich ograniczone reformatorstwo ukazywane jest na tle projektów i dokonań wcześniejszych oraz w powiązaniu z inicjatywami realizowanymi u schyłku Rzeczypospolitej. Wyraźniejsza jest także, w świetle powojennych badań, twórcza rola reform miejskich projektu i jego znaczenie dla prób reformy ustroju państwa i umocnienia jego suwerenności, związanych z realizowaną przez Stanisława Augusta polityką „państwowego organicznictwa”⁶¹.

W wyniku pewnego ożywienia badań nad historią dawnego prawa sądowego i myśli prawniczej, pojawiły się w pracach Z. Zdrójkowskiego, S. Salmonowicza i A. Lityńskiego, częściowe i niepełne, bo formułowane w biografiach prawników, pracach o myśli kodyfikacyjnej i monografiach instytucji prawa karnego, opinie o zawartości prawnosądowej *Zbioru Praw*, ściślej o jego prawie karnym i procesowym. Historycy prawa oceniają dziś jego przepisy prawnokarne jako spóźnioną próbę nadrobienia i uzupełnienia braków prawa polskiego, próbę wyrównania⁶² poziomowi ze współczesnymi projektowi przedhumanitarnymi prawami obcymi.

Istotnym wkładem współczesnej nauki historycznej jest powiązanie efektu prac grona kodyfikatorów z kompromisowym i niejednorodnym ideowo charakterem reform pierwszego etapu polskiego oświecenia oraz traktowanie projektu jako dzieła zespołu, o składzie reprezentacyjnym dla jego elity.

Ważnym novum jest także zasygnalizowanie, bo nie całkowite jeszcze zbadanie, twórczego oddziaływania przedsięwzięcia kodyfikacyjnego, któ-

⁵⁹ M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1972, s. 237.

⁶⁰ J. Topolski ocenił *Zbiór Praw* jako próbę ujednolicenia prawa, rozszerzenia praw mieszczan i poprawy statusu chłopów. *Dzieje Polski*, Warszawa 1976, s. 383.

⁶¹ Pojęcie to wprowadził do obiegu naukowego T. Łepkowski książką *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764 - 1870*, Warszawa 1967.

⁶² Szczególne miejsce Polski w gronie krajów „doganiających” podkreśla E. Rostworowski, w interesującym szkicu *Polska w Europie oświeconych*, Kwart. Hist., t. LXXXVII (1980).

re — mimo niepowodzenia — odegrało rolę w przygotowaniu gruntu i opinii społecznej do akceptacji późniejszych inicjatyw reformatorskich, oraz w przyjęciu właściwej taktyki ich podejmowania i realizacji, a także w rozwoju języka narodowego.

Pytań, na które odpowiedzieć powinien historyk prawa zajmujący się *Zbiorem Praw Sądowych* Andrzeja Zamoyskiego, jest jeszcze dużo. Wszystkie jednak ustalenia szczegółowe, powinny doprowadzić do konstatacji ogólniejszej, to jest do stwierdzenia, czy i które jego rozwiązania ułatwić mogły i przyspieszyć proces unowocześniania społeczeństwa, gospodarki i ustroju Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII w. Odpowiedź bowiem na pytanie, w jakim stopniu twórcy projektu przewidzieli przyszłość, stanowi, jak słusznie stwierdził ostatnio S. Grzybowski⁶³, o znaczeniu każdej kodyfikacji, a także jej projektu.

EWĄ BORKOWSKA-BAGIŃSKA (Poznań)

ZBIÓR PRAW SĄDOWYCH (RECUEIL DE DROITS JUDICIAIRES)
DE ANDRZEJ ZAMOYSKI DANS LA SCIENCE DU XXe SIÈCLE

Résumé

Andrzej Zamoyski fut chargé par la diète de 1776 de faire la codification du droit judiciaire polonais. L'essai de cette codification fut terminé par l'insuccès. Dans les années 1776 - 1778 le projet, sous le titre: *Zbiór Praw Sądowych* (Recueil de droits judiciaires) fut exécuté par l'ex-chancelier et l'équipe qu'il avait appelé et qui se composait de: J. Chreptowicz, F. Łoyko, K. Szembek, J. Wybicki, A. Rogalski et M. Węgrzecki. En 1778 le projet fut présenté à la diète et en 1780 par la diète rejeté.

Le développement de l'intérêt pour *Zbiór* dans la science polonaise du XXe s. est le sujet de l'article. Dans la première moitié de ce siècle l'intérêt de la science ne dépassait pas en principe les recherches sur ses réformes sociales, c'est-à-dire le statut des paysans, des bourgeois, du clergé (M. Tarnawski, M. Handelsman, W. Hejnosz) et sur les causes du déclin (W. Smoleński, A. Skalkowski, K. Adolphowa). On n'attira pas beaucoup d'attention sur les solutions juridiques et judiciaires de *Zbiór* (F. K. Fierich, S. Borowski, J. Kelles-Krauzówna) et sur le déroulement des travaux de codification (A. Skalkowski). On n'examina pas les enchaînements des dispositions du projet avec les initiatives antérieures et postérieures de la modernisation de l'Etat et du droit polonais ni la contribution personnelle apportée par les membres d'équipe.

Les ouvrages sur *Zbiór* qui apparurent dans la deuxième moitié de siècle, particulièrement nombreuses dans les années 50, embrassèrent beaucoup plus de problèmes. On approfondit la connaissance sur les dispositions de la codification qui réglaient les questions sociales (J. Broda, Ł. Kurdybacha, W. Konopczyński,

⁶³ *Dzieje prawa*, Wrocław 1981, s. 183.

W. Hejnosz) et on prit l'initiative pour les analyses des institutions juridiques dans la doctrine et les codifications du Siècle des Lumières polonais (A. Ochanowicz, Z. Radwański, J. Wąsicki, K. Opalek, J. Wróblewski, J. Michalski). On démontra partiellement le déroulement des travaux de codification et les solutions de questions juridiques dans le projet sur le fond du développement de la pensée réformatrice polonaise, avec la pensée juridique incluse. Les raisons du déclin de *Zbiór* furent augmentées par l'activité de Vatican contre *Zbiór* et par la thèse sur le manque de conditions en Pologne du XVIIIe s. pour accepter le projet par la diète nobiliaire.

La biographistique, un important mouvement d'historiographie, accéléra les recherches sur l'histoire de *Zbiór Praw*. Dans les années 1950-1980 on publia plusieurs ouvrages sur la vie, l'activité, et les opinions de membres de l'équipe de codification, tout particulièrement sur J. Wybicki (Ł. Kurdybacha, A. Lechicka, K. Opalek, W. Zajewski, E. Roztworowski), sur A. Zamoyski (W. Konopczyński, R. Orłowski, B. Leśnodorski et J. Michalski), sur F. Łoyko (H. Madurowicz-Urbańska).

Grâce à l'intensification des ouvrages sur le Siècle des Lumières et l'élargissement important de la base de sources imprimées, la base de matériaux pour la monographie sur *Zbiór Praw Sądowych* est actuellement considérable. Les recherches de dernières 30 années soulignèrent la signification du projet — en tant qu'oeuvre d'un ensemble scientifique et comme essai de donner une expression juridique au compromis entre les nobles et les bourgeois. Le projet liait les solutions progressives avec des anciennes, surannées, surtout dans le domaine du droit pénal. Malgré que cet essai de codification fut manqué, il prépara le terrain pour les initiatives de réformes postérieures et pour la tactique de les entreprendre.

